

Я.В.ЗАТИЛЮК*

«СПАДКОЄМЦІ», «ВЛАСНИКИ» ТА «ОХОРОНЦІ» КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УЯВЛЕННЯХ МЕШКАНЦІВ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Києво-руська історія дозволяла козацькій еліті визначити зв'язок Війська Запорозького з новим протектором – московським царем. Після Переяслава у середовищі козацтва намагалися відшукати і свою причетність до «київської спадщини», а також до героїв та минулого давньої Русі загалом. З іншого боку, попри спроби панегіристів гетьманів І.Самойловича й І.Мазепи активно «експлуатувати» києво-руську історію, автори перших козацьких історичних наративів початку XVIII ст. повністю від неї відмовляються.

У посольському звіті московського боярина В.Бутурліна про перебіг Переяславської ради 1654 р. серед іншого зафіксоване ідеологічне тлумачення цієї події сторонами договору. Розпочинаючи зустріч із послами царя (ще перед початком самої ради), гетьман Б.Хмельницький засвідчив повну готовність усього Війська Запорозького «служити и прямити во всемь [...] и головы свои за государское многолетное здоровье складывать»¹. Мотиви цієї вірності гетьман Б.Хмельницький і писар І.Виговський пояснювали як відновлення і виконання давнього «історичного права». Їх слова, за версією автора звіту, звучали так:

«Милость де Божия над нами, яко же древле при великом князе Владимире (тут і далі підкреслення моє – Я.З.), так же и ныне сродник их, великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Русии самодержец, призрил на свою государеву отчину Киев и на всю Малую Русь милостью своею. Яко орел покрывает гнездо свое, тако и он, государь, изволил нас прияти под свою царскаго величества высокую руку, а Киев и вся Малая Русь вечное их государскаго величества»»².

Отже, перехід під владу нового протектора представлено не лише як результат вибору гетьмана, одноголосно (за свідченням автора звіту) підтвердженого козаками на загальній раді в Переяславі, але як повернення московському цареві території, яка нібито колись належала його історичним предкам. Відтак князь Володимир, Київ (як гніздо царської родини) і вся Мала Русь – спадкова власність (отчина) царя.

* *Затилюк Ярослав Володимирович – аспірант сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.*

E-mail: yaroslav.zatyluk@gmail.com

** *Стаття написана в рамках науково-дослідного проекту, підтриманого Фондом Віктора Пінчука.*

¹ Цит. за: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. – Т.3: 1651–1654 гг. – Москва, 1953. – №204. – С.459.

² Там же. – С.460; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. – Ч.1: 1649–1687 гг. – Москва, 1858. – С.39.

У Москві, схоже, також «пам'ятали» про «історичне» право власності православного самодержця. У промові, яку виголосив В.Бутурлін «по государеву указу», «сперва как начал объявляти знамя», вказувалося, що й цар: «Поразумевае же и се [...] яко всемилостивый Бог, хотяи воздвигнути [...] скипетр благовернаго государя нашего [...] яко же во времена благовернаго царя Владимира и прочих его наследников бысть тако»³. Вручаючи від імені царя символічний одяг (фезезію й шапку), В.Бутурлін згадав про Київ і про царський герб, що «яко орел покрыти гнездо свое, и на птенца своя возделе град Киев с протчими грады царского своего орла»⁴. Ідеї, як бачимо, цілком схожі з тими, що їх висловили козацький гетьман та писар. В обох випадках метафоричним уособленням протекції царя над Україною (Малою Руссю) є орел (орлині крила), що був надзвичайно популярним образом у церковних і політичних колах України в добу Переяслава⁵. Однак на чому засновувалося «пригадування» історичних прав царя на Київ козаками і московською стороною? І, зокрема, які права киево-руська історія могла при цьому надати самим козакам?

Нижче спробуємо дослідити ідеї та уявлення представників козацтва про давньоруське минуле та його героїв – від часів Б.Хмельницького й до створення перших козацьких історичних наративів початку XVIII ст. Актуальність питання визначається не лише недостатнім ступенем його студювання⁶, але й важливістю з'ясування іншої проблеми – щодо місця Русі (зокрема, ідей про спадкоємців св. Володимира, Києва і Малої Русі загалом) в офіційному дискурсі, сформованому у взаєминах козаків із Москвою. У зв'язку з цим намагатимемось продемонструвати, чому протягом другої половини XVII ст. представники козацтва виявляли інтерес до історії та героїв стародавньої Русі, яку почали активно пропагувати ще київські церковні автори Могилянської доби. Крім того, варте уваги ще й таке питання: чому попри активне апелювання до киево-руської традиції в риторичі та графіці другої половини XVII ст. автори козацьких історичних наративів початку XVIII ст. (Г.Грабянка і С.Величко) всіляко оминають тему давньої Русі. Дослідження цих питань пов'язане з аналізом риторики козаків про історичне право на «київську спадщину». Відповідно, предметом розгляду є окремі декларації і побіжні згадки в документах, алюзії в панегіриках та гравюри часів гетьмана І.Мазепи – всі можливі «свідчення», в яких виражено ставлення мешканців Гетьманщини до давньоруської історії.

³ Воссоединение Украины с Россией... – Т.3. – С.467; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.48.

⁴ Воссоединение Украины с Россией... – Т.3 – С.468; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.49.

⁵ *Плохий С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.IV. – К., 1995. – С.83.

⁶ Досліджень, присвячених цій проблематиці, небагато. Можна, зокрема, вказати на праці Ф.Шевченка, що торкаються питань про знання Б.Хмельницького з киево-руської історії: *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле в оцінці Б.Хмельницького (до 375-ліття від дня народження Б.Хмельницького) // *Укр. іст. журн.* – 1970. – №12. – С.126–132; *Його ж.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там само. – 1982. – №2. – С.90–100; *Його ж.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр.* – К., 1995. – С.94–109.

Можна звинувачувати В.Бутурліна в тому, що слова про «царську отчину» він лише приписав гетьманові, або припустити, що промову самого московського боярина написали у гетьманській канцелярії⁷. Хай там як, сумлінність автора звіту зараз нас має турбувати найменше, адже постулати про історичного «власника» Києва й Малої Русі з'явилися раніше.

Ідеї, якими в Переяславі 1654 р. почергово обмінялися Б.Хмельницький та В.Бутурлін, уперше пролунали з подачі київського духівництва, представники якого протягом XVII ст. активно пропагували давньоруську історію у своїх текстах⁸. Конструювання версії про історичне право московського царя на «київську спадщину» зумовлювалося суто прагматичними мотивами. Як відомо, представники нової династії Романових не належали до Рюриковичів – попередніх історичних володарів Києва. Однак, як слушно зауважує С.Плохій, це не завадило Іову Борецькому, а за ним і Петру Могили, називати царя «нащадком князя Володимира»⁹. Таке визнання переслідувало свою мету – московський самодержець щедрими грошовими вкладами мав би подбати про київські святині, заснування яких нібито пов'язане з його історичним предком¹⁰.

Важливо, що версія про прямий генеалогічний зв'язок московського правителя з князем Володимиром уживалася суто при спілкуванні київського духівництва з царським двором. Для всіх інших питань про спадкоємця «київської спадщини» залишалося відкритим. Нетривалий час ним проголошувалося козацтво. Так, у «Протестації» Іова Борецького (1621 р.) козаків названо такими, «що залишки тієї старої Русі бережуть» («со останки оней starey Rusi chowa»)¹¹, а сконструйована у цьому тексті їх генеалогія від часів князя Олега та Володимира

⁷ Ці версії неодноразово висловлювались в історіографії. В одній з останніх міститься припущення про те, що звіт В.Бутурліна походить із канцелярії І.Виговського (див.: *Заборовский Л. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования.* – Ч.І: Источники времени гетманства Б.Хмельницкого. – Москва, 1998. – С.312–313). Однак, аналізуючи цю версію, С.Плохій схиляється до думки, що стилістичні відмінності різних промов, наведених у звіті, свідчать про достовірність тексту В.Бутурліна (див.: *Плохий С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* – К., 2005. – С.408). З іншого боку, відповідно до усталеної практики Посольського приказу, посланець перед відправкою отримував детальні інструкції, серед них – і тексти промов. Якщо це мали бути переговори (як, наприклад, посольські з'їзди Москви і Речі Посполитої перед укладенням «Вічного миру»), готувалися детальні інструкції щодо вірогідного переліку питань із варіантами відповіді на кожне з них. Це ще один аргумент на користь думки С.Плохія. Тим більше, що сам В.Бутурлін наголошував, що він говорить відповідно до царського указу.

⁸ Створені в Києві протягом першої половини XVII ст. історичні тексти, особливо за часів Петра Могили, пропагували ідеї виняткової святості Києва як історичного центру всього православ'я в Речі Посполитій та за її межами. Див. ширше про ці тексти: *Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – К., 1992. – Вып.1. – С.49–79.

⁹ Ідеться про лист Іова Борецького 1624 р., в якому царя названо «отрасль и племя великих всея России самодержців», та про посольство Петра Могили 1640 р. з моцями князя Володимира і з проханнями милостині для оновлення «раки князя» (див.: *Плохий С. Наливайкова віра...* – С.366–367).

¹⁰ У 1640 р. послі від Петра Могили привезли до Москви моцні князя Володимира і просили у царя матеріальної підтримки на те, щоб «окувати раку» його прадіда (див.: *Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА).* – Ф.124. – Оп.1, 1640 г. – Д.1). Друге посольство від митрополита у 1646 р. послуговувалося тією ж риторикою, щоправда вже з апеляцією до авторитету печерських святих Антонія і Феодосія (див.: Там же. – Оп.1, 1646 г. – Д.12). Проте в обох випадках від царя просили милостині на київські храми і святині, будівництво яких приписувалося його вірогідним предкам.

¹¹ Цит. за: Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // *Статьи по славяноведению / Под ред. В.Ламанского.* – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.150.

давала підстави для визнання рівності прав козацтва й київського священства вважати себе спадкоємцями давньоруської традиції. Право козаків на києво-руську історію пропагуватиме й жалобний панегірик Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» (1622 р.; тут, до речі, повторено версію Іова Борецького про давньоруські витоки козацтва)¹². З іншого боку, ще з кінця XVI ст. церковні автори «впізнавали» спадкоємців давніх київських князів також серед прихильних до православної церкви княжих родів Речі Посполитої, що було започатковане авторами панегіриків князям Острозьким¹³. У той час, коли посла Петра Могили в Москві називали Володимира Святославича предком московського царя і дарували останньому часточки мощів святого рівноапостольного князя (посольство 1640 р.), Ігнатій Оксенович-Старушич (наближена до митрополита людина) «знайшов» Володимирового нащадка в особі побожного й відданого православ'ю князя І.Святополка-Четвертинського (панегірик «Штата ясне освецоного княжати [...] Іллі Святополка Четвертинського»; 1641 р.)¹⁴. Схоже, що право стати «нащадком» хрестителя Русі напряду залежало від щедрості потенційного претендента.

Утім, риторика про спадкоємний зв'язок Олексія Михайловича з першими київськими володарями прозвучала у Переяславі в зовсім іншому контексті й мала куди серйозніші наслідки. Б.Хмельницький переніс ідеї православних авторів у цілковито іншу площину – державно-правових відносин. Цар є не просто нащадком Володимира-хрестителя, але власником «давньоруської отчини» – Малої Русі з центром у Києві, де правили наступники рівноапостольного князя. Так легітимізувався перехід гетьмана і всього Війська Запорозького під руку іншого протектора. Давньоруську історію почали «пригадувати» у гетьманській канцелярії, щоби пояснити цареві, чому він має підтримати війну козаків проти Речі Посполитої. Ще у квітні 1649 р. у розмові Б.Хмельницького з царським послом І.Унковським прозвучали такі слова:

«Мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством, и имели одну власть. А отлучили нас неправдами своими и насилием лукавые ляхи»¹⁵.

Якщо в перших листах Б.Хмельницького до Олексія Михайловича та його воевод від 1648 р. йшлося про спільну православну віру, то поступово коло аргументів розширювалося: виявляється, козаків із царем єднає не тільки одна віра, але й давньоруська історія, коли і Московія, і вірогідні предки козаків ще за князя Володимира управлялися одним володарем.

¹² Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.221–231.

¹³ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Ії ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.231–270.

¹⁴ Жалобний панегірик Ігнатія Оксеновича-Старушича на смерть кн. Іллі Четвертинського (1641 р.) // Українське літературне барокко. – К., 1987. – С.250–271. Аналіз ідей автора панегірика див.: Яковенко Н. Символ «Богохраненого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Ії ж.* Паралельний світ... – С.317–320.

¹⁵ Воссоєдинение Украины с Россией... – Т.2: 1648–1651 гг. – Москва, 1953. – №60. – С.152.

Однак козацькі ватажки зверталися до давньоруської історії не лише заради обґрунтування історичних прав свого нового протектора. Є підстави вважати, що перші «конструктори» Гетьманщини (Б.Хмельницький та І.Виговський) могли мати й свої плани на киево-руське минуле та його «спадщину». У перші роки повстання Річчю Посполитою ширилися чутки, ніби гетьман «уже князем київським і руським титулується» («już się książęciem kijowskim i ruskim tytułuje»)¹⁶, або, як читаємо в щоденнику В.М'яковського (учасника переговорів із Б.Хмельницьким у лютому 1649 р.), козацький зверхник називав себе людиною, якій «Бог дав» стати «єдиновладцем і самодержцем руським» («boh dał, że jest jedynowładcą i samodzięrzcą Ruskim»)¹⁷. Утім, із гетьманської канцелярії так і не вийшло жодного «пояснення», в якому ж зв'язку влада гетьмана перебуває із давніми князями, а Військо Запорозьке – з їхньою державою?

Легітимізація здобутої шаблею влади Б.Хмельницького та його становища як *de facto* володаря країни являла собою непросту проблему, і її намагалися вирішувати, наприклад, етимологізуючи ім'я гетьмана – Богдан, – в якому прочитували натяк на божественний промисел у виборі саме цієї людини¹⁸. Однак статус правителя, його місце у колі монархів визначалися насамперед походженням, а саме тут історична традиція не пропонувала ані Війську Запорозькому, ані його гетьманові очевидних шляхів для подолання цієї «генеалогічної проблеми». І це добре усвідомлював сам Б.Хмельницький. У розмові із назаретським митрополитом Гавриїлом він кинув репліку (повідомлену тим у московській Посольській приказ у грудні 1650 р.), що, мовляв,

«ему Хмелницкому на государстве быть непристойно, – не тое природы человек; а великий де государь, его царское величество, издавна государскаго благочестиваго великаго князя Владимира Мономаха, и ими владеть ему, государю, пристойно»¹⁹.

З іншого боку, «козацька отчизна» займала історичну територію Рюриковичів. І про це в гетьманській канцелярії, безумовно, знали. Доречно зауважити, як «пригадували» межі колишньої Русі. Із нагоди переговорів між Росією й Річчю Посполитою у Вільно 1656 р. гетьманові надійшов царський указ стосовно визначення кордонів. У відповідь Б.Хмельницький пропонував апелювати на з'їзді послів до історичного права, тоді кордон мав би

¹⁶ Цит. з листа холмського єпископа поморському підкоморю (писаний 8 червня 1648 р.): Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.43. Див. про інші подібні чутки: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.3: Хмельниччина в роздвіті. – К., 1995. – С.11–12. У сучасній українській історіографії подібні повідомлення дуже часто кваліфікуються як вияв державотворчої програми Б.Хмельницького. Див., напр.: *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Л., 1993. – С.42.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией... – Т.2. – №47. – С.108.

¹⁸ *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.ІІІ. – К., 1995. – С.86–110. Автор звергає увагу на неодноразові вказівки у джерелах про владу гетьмана, дану Богом (листи, вірш у Зборівському реєстрі 1649 р.) і про можливе освячення гетьманської влади в період перебування в Україні єрусалимського патріарха Паїсія, який, до речі, вітав Б.Хмельницького у Києві, назвавши його у промові «ясновельможним володарем» («illustrissimi principis»).

¹⁹ *Каптерев Н.* Сношения иерусалимских патриархов с московским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия // *Православный палестинский сборник.* – Т.ХV. – Вып.1 (43). – Санкт-Петербург, 1895. – С.159.

бути, «как за исконивечных предков вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было, и ныне будет, чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был аж до венгерские границы»²⁰. Цю межу гетьман установив без якихось додаткових розшуків у стародавніх хроніках та літописах, оскільки, за його ж твердженням, кордон давньої Русі збігався з тереном поширення православної віри, де потім упроваджувалась унія:

«Изволь премудре усмотрять, что православные епископы лвовский, премыский, луцкий и перед тем под православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение по вся времена терпели и ныне терпят, церкви божия на костелы обращены были»²¹.

Така збіжність «козацької отчизни» з територією давніх київських князів давала гетьманській канцелярії змогу вдаватися до важливих політичних комбінацій. Зокрема, як уже згадувалося, заради московської підтримки до давньої Русі апелював сам Б.Хмельницький. Зрештою, гетьманові треба було пояснити причини бунту проти законного володаря (короля Речі Посполитої) і водночас обґрунтувати вибір нового протектора (царя Московії). Однак києво-руська історія не була єдиним аргументом. Так, аби порозумітися з Москвою, яка явно зволікала зі своєю позицією щодо розпочатої у 1648 р. війни, козацькі ватажки зверталися, наприклад, ще й до релігійної спільності, і до самого поняття Малої Русі. Якщо раніше під останньою малася на увазі територія православної Київської митрополії, то з подачі канцелярії Б.Хмельницького – також терени Війська Запорозького, що переходили під протекцію московського царя²². Недарма саме звідти походить ініціатива нового царського титулу як володаря Малої Русі²³.

Після укладення Віленського перемир'я (1656 р.) представники козацької канцелярії намагалися продемонструвати належність «київської спадщини» виключно козакам, що у цілому означувало тимчасовий поворот політичної орієнтації від Москви в бік Варшави. Уже в 1657 р. І.Виговський вимагатиме від шведського посла Г.Веллінґа уступки права на «всю стародавню Україну або Роксоланію [...] аж до Вісли»²⁴. Ставши гетьманом,

²⁰ Так у листі до царя від 12 (22) червня 1656 р. Цит. за: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – №380. – С.501.

²¹ Документи Богдана Хмельницького... – С.502. На цей фрагмент гетьманового листа до царя звернуто увагу також у: Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького. – С.98.

²² У січні 1651 г. козацькі послы в Москві ще не знали, «якими мерами и как тому быти под государевою высокою рукою [...] там ли в своих городах, или где инде?». Незабаром цю непевність було вирішено трактуванням про царську протекцію над усім Військом Запорозьким – «з городами и з землями». Про це ширше у: Плохий С. Крила протекції... – С.77–79.

²³ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С.77–85; Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ в другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.3–14.

²⁴ У донесенні Г.Веллінґа про переговори з І.Виговським у лютому 1657 р. це звучить так: «Права на всю стародавню Україну або Роксоланію [...] аж до Вісли» («Jus totius Ucrainae antiquae vel Roxolaniae [...] biss an die Weixel») (див.: Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.6: Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). – К., 1908. – С.205). Про цю вимогу І.Виговського також у: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.92.

І.Виговський намагався титулуватися «князем України і прилеглих теренів»²⁵. Те, що в результаті воєн 1648–1657 рр. козацька юрисдикція охоплювала терени колишніх давньоруських князів, могло послужити підставою для І.Виговського претендувати на новий титул і домагатися від шведів прав на всю «стародавню Роксоланію». Водночас про проголошене в Переяславі право власності московського царя вже ніхто не згадував. Навпаки, титул, якого жадав І.Виговський, виглядав як прямий виклик правам північного володаря на історичну територію Рюриковичів. Проте претензії козацького гетьмана було складно чимось засвідчити. Це можна було зробити не апелюванням до історичних традицій, а на основі *jus occupatis* – прав на територію воеводств, відвойованих козаками у Речі Посполитої, як це по суті намагались продемонструвати Г.Веллінгу.

Можна було б також думати, що гетьман І.Виговський намагався показати зв'язок із Руссю князя Володимира через ідею «князівства Руського», як це зазвичай і роблять історики²⁶. Утім, у самому Гадяцькому трактаті 1658 р. про нього читаємо: «Три завойовані воеводства – Київське, Брацлавське та Чернігівське, перетворюються на князівство Руське на зразок князівства Литовського, і всі урядники дозволені, як канцлер, маршалю» («Troie woiewodztwa zawoiowane Kiiowska, Braclawskie y Czernihowskie eriguntur in Ducatum Russiae na kształt x. Litewskiego y urzędnicy wszyscy pozwoleni iako kanclerz marszałek»)». У даному випадку «князівство Руське» могло і не мати «історичного виміру», а бути паралеллю до «князівства Литовського». Про можливі на той час апеляції до киево-руської князівської традиції у зв'язку з ідеєю «князівства Руського» за відсутності інших прямих свідчень можемо тільки здогадуватися.

Із появою друкованого «Синописа» (1674 р.) виявилось, що з погляду київських церковних авторів козаки не можуть мати жодної причетності до «києво-руської спадщини». У цій праці при викладі «історії Малої Русі» козацтво навіть не згадується, окрім, як видається, запозиченого з Густинського літопису повідомлення: «Козаки [прозвалися] от славнаго своего дръвняго нъкоєго вожда прозвищѣмъ Козака, побѣдив же с нимъ татаровъ»²⁸. Дослідники неодноразово висловлювали подив, чому автор «Синописа» оминув навіть Б.Хмельницького, завдяки якому, власне, і було повернуто «царську

²⁵ Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.35.

²⁶ Посилаючись на Гадяцький договір, дослідники твердять, що ця ідея «увінчувала інтелектуальні пошуки часів Богдана Хмельницького в ділянці пов'язання ранньомодерної української державності зі спадщиною Київської Русі» (цит. за передмовою до видання: Гадяцька унія 1658 року. – С.6). Т.Таїрова-Яковлева вважає, що подібні апеляції задумувалися з метою легітимізувати гетьманське правління: Таїрова-Яковлева Т.Г. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков // Украина и Россия: история и образ истории: Мат. рос.-укр. конф. Москва, 3–5 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel

²⁷ Цит. за виданням тексту угоди: Гадяцька унія 1658 року. – С.11.

²⁸ Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяноросийского народа и первоначальных князях Богоспасаемого града Киева ... даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца. – С.7. Використано примірник видання 1674 р., що зберігається у відділі рідкісної книги Російської національної бібліотеки.

отчину»²⁹? Однак це обумовлювалося задекларованою у самій назві метою твору – розповісти біблійну передісторію «словеноросійського народу» та минуле династії, що правила ним від «первоначальних князів» у Києві й править аж до царя Олексія Михайловича. Така історія несла чітке ідеологічне навантаження – довести спільність Малої та Великої Русі, що доти були одна для одної «чужими»³⁰. У цю схему династичної спадкоємності козацтво просто не вписувалося³¹. Утім, у третьому виданні «Синописа» (1681 р.) козаки таки з'явилися – книгу завершують кілька розділів про перемогу над турками у Чигиринських кампаніях 1677–1678 рр. Тут Військо Запорозьке, очолюване гетьманом І.Самойловичем, виступає лише як частина «православного християнського воїнства», що ним керує «православний самодержець». Відтак, в очах кийвських церковних ієрархів – підданих держави, в якій після 1654 р. опинилися і вони, і козаки, – давньоруська історія могла належати тільки московським царям, які мали на це династичне право. Натомість козакам у ній місця не знаходилося.

Пряму реакцію старшинської читацької аудиторії на історичну схему, запропоновану «Синописом», через брак джерел з'ясувати складно. Утім, маємо окремі опосередковані свідчення певного «опору» з боку козацтва церковному погляду на виняткове право московських царів одноосібно володіти територією Малої Русі (а отже, і Війська Запорозького). Упродовж 1677–1681 рр., тобто вже після виходу друком «Синописа», Ю.Хмельницький користуватиметься титулатурою, що виразно опонуватиме «історичним правам» московського царя, а саме: «князь сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії й України», «князь малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь руський», «князь малоросійський», «князь Малої Русі»³². Можна лише здогадуватися, що мав на увазі султанський двір, наділяючи Ю.Хмельницького таким титулом, проте для нас важливіша реакція на нього в Україні. Так, киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель писав:

«Подлинно правда, что Хмельницкий воспринял княжество малороссийское и гетманство запорожское сей стороны Днепра [його] подлинной универсал, сказывают, писан по-руску, а печать у него старинных князей русских»³³.

²⁹ *Ерёмин Е.П.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.10. – Москва, 1954. – С.212–222; *Пештич С.Л.* «Синопис» как историческое произведение // Там же. – Т.15. – Москва; Ленинград, 1958. – С.284–298; *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.X, №3/4. – Cambridge, Mass., 1986. – P.279–301.

³⁰ Про взаємосприйняття московитів і русинів Речі Посполитої див.: *Кінан Е.* Російські історичні міфи. – К., 2001.

³¹ Пор.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – С.71, 75; *Sysyn F.* History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. – Cambridge, Mass., 1988. – P.308–309; *Pritsak O.* Kiev and All of Rus'... – P.291–292.

³² *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005. – С.272–273.

³³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.13. – Санкт-Петербург, 1884. – Стб.101.

Свою чергою, на титул ставленика Османської імперії відреагував і гетьман І.Самойлович:

«На поругание Божия чести и помазаннику Божию, православному монарху нашему христианскому, государю и оборонителю нашему христианскому [...] приписали [турки] ему титул княжения Малыя Росии, оплаканныя отчизны нашея Украины [...] родитель его (тобто, Б.Хмельницький – Я.З.), не угоняясь за честьми высокими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был»³⁴.

Як бачимо, Інокентій Гізель та І.Самойлович «прочитали» в титулі Ю.Хмельницького апеляцію до спадщини киево-руських князів, що прямо суперечило обґрунтованому в «Синописі» 1674 р. винятковому праву московських самодержців на територію, де ці князі колись панували.

Між тим, гадані наміри Ю.Хмельницького, схоже, мали продовження. У доносі козацької старшини на І.Самойловича 1687 р. серед інших ознак його «измень» названо й те, що гетьман

«способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой Росии владению, и таковым то знатно намерением и печать Юрася Хмельницкаго при себе задержал, не отсылая к великим государем, на которой Погоня, княжество Малороссийское изображено, тому Юрасю от турскаго данное»³⁵.

Утім, такі серйозні звинувачення не відбили бажання «експлуатувати» киево-руське минуле для поточних інтересів козацької еліти. Проте, ці претензії на руську історію та її героїв виражалися непрямо – через алюзії та паралелізми в панегириках.

Апелювання до киево-руських часів і тогочасних звитяжців насамперед використовувалося для прославлення козацьких гетьманів. Одним із приводів стали Чигиринські походи 1677–1678 рр. Церковні автори відзначили козацтво, включивши його до викладу «історії Малої Русі». Так, у третьому виданні «Синописа» (1681 р.), крім опису перемоги «православного воїнства» під Чигирином, було вміщено список козацьких полковників. Однак «чрез панегиристу козарского» О.Бучинського-Яскольда – автора поеми «Чигирин» (1678 р.), що читається у літописі С.Величка³⁶ – пропонується інша схема уславлення запорозького лицарства. Відповідно до неї, звитяга козаків у чигиринських кампаніях представлена як продовження традицій часів князя Володимира, адже вони в тексті виступають нащадками «славної держави Руса [...], що ніколи не мала з турками миру, ще від князя Володимира [...]» («sławnego państwa Russa [...] co nigdy przymierza z

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.13. – Стб.109–110.

³⁵ Цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.304.

³⁶ Текст поеми «Чигирин», як відомо, дійшов лише у складі літопису С.Величка.

Turkiem nie miewał, wzięwzy z kniazia Władzimierza[...]»³⁷. Подібне звернення до давніх часів додавало козакам та їхньому гетьманові І.Самойловичу символічного капіталу.

Особливо активно киево-руська історія та її герої «експлуатовалися» в період правління І.Мазепи. І, схоже, саме тоді було пояснено зв'язок козацтва з руською історією – причому в цій версії не зачіпалось обґрунтоване «Синописом» чи Б.Хмельницьким у Переяславі «історичне право» власності московського царя. Однією з підстав для проголошення тягlosti козацтва від киево-руських князів стало наголошування на нібито спадкоємному зв'язку його з давніми русами. Зокрема, у панегірику П.Орлика «Алцид російський» (1695 р.) усі мешканці Гетьманщини виступають «росами» (або «роксоланами»). Так, із татарами й турками воюють не козаки, а всі «роси», а на питання: «З ким Азійський Марс б'є тиранів?» («Z kimże Aziatyckie Mars bije Tygany?») автор відповідає: «З роксоланами» («Z Roxolany»)»³⁸. Козаків, отже, міцно поєднано з руським загалом, себто нащадками давнього руського (роксоланського) народу³⁹, чий ворог плюндрує їхню «руську» землю: «[...] гарцюючи у жалісній руїні – у роській дідици» («[...] harcuiąc w żalosney ruinie, w Rosskiey dziedzinie»)»⁴⁰.

Автор не дає відповіді на питання, чи належність козаків до «роської Вітчизни» забезпечує їм право на киево-руську спадщину? Натомість у написаному тим же П.Орликом кількома роками пізніше панегірику на шлюб І.Обидовського з Анною Кочубеївною («Гіпоменес Сарматський»; 1698 р.) на питання: «Чи той, що в Обидовських у домі пристойний / Син роських монархів пізнав, що трони» («Czy ten co w Obidowskich dom przysposobiony / Syn o Rosskich Monarchow osiera się throny») автор ствердно відповідає: «Саме той» («Ону»)»⁴¹. Із цієї двозначної фрази випливає, що козацькі ватажки або близькі до трону «роських монархів», або й самі можуть бути «припасовані» до парості давньоруських князів, що цілком суперечить концепції «Синописа».

Що таке припущення небезпідставне бачимо з активного звертання до давньоруського минулого у графіці часів гетьманування І.Мазепи. Так, на тогочасних ілюстраціях, що ними оздоблювали тексти посвят панегіриків та могилянських тез, можна бачити святих князів Бориса й Гліба, які тримають герб І.Мазепи⁴², або апостола Андрія Первозванного, котрий ста-

³⁷ Цит. за виданням пам'ятки у: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского 1720 г.* – Т.2. – К., 1851. – С.439.

³⁸ *Alcides Rossiyski Triumfalnym Lawrem ukoronowany Iaśnie Wielmożny Iegomość Pan. Ioan Mazepa Hetman Woysk Ich Carckiego Przeswietnego Maiestatu Zaporozskich...* – Wilno, 1695. – S.21. Використано примірник Російської національної бібліотеки (відділ «Россика», 13.20.2.26).

³⁹ Про вживання назв «роксолани», «Роксоланія» ширше див.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху... – С.62–68.

⁴⁰ *Alcides Rossiyski...* – S.14.

⁴¹ *Hippomenes Sarmacki* (Київ, 1698 р.). Цит. за репринтним перевиданням пам'ятки: *Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори.* – К., 2006. – С.518.

⁴² Ірავюра у книжці А.Стаховського «Дзеркало від писання Божественного», 1705 р.

вить на київських пагорбах герб Курч⁴³, чи й самого гетьмана в оточенні московських монархів, князя Володимира, згаданих святих та інших князів⁴⁴.

І.Мазепу ніде прямо не названо наступником давніх князів, продовжувачем княжих традицій. Однак не дарма шкільна драма Феофана Прокоповича «Володимир» до сьогодні породжує дискусії стосовно паралелізації її ключового героя, князя Володимира Святославича, із гетьманом І.Мазепою⁴⁵. Це й справді було можливо хіба що через алюзію в панегірику, або через натяк (як, наприклад, у зображенні разом князя Володимира і Петра Могили, реставратора Володимирових храмів, на фресці 1640-х рр. у церкві Спаса на Берестові). Прикладом такого роду алузій може послужити згадане зображення давньоруських князів-святих Володимира, Бориса і Гліба, над якими на київських пагорбах апостол Андрій ставить не хрест, а Мазепин герб Курч⁴⁶. Промовисту гравюру виконав Д.Галяховський на тезі у честь гетьмана І.Мазепи 1708 р. – тут проілюстровано воєнні успіхи героя в азовських і кримських походах, але, крім того, біля зображення Трійці в лівому верхньому куті над постаттю І.Мазепи з гербом Курч бачимо княжих осіб⁴⁷. Гравюри, отже, «повідомляють» про небесне покровительство давньоруських князів – вони патронують гетьмана, по-перше, за те, що той розбудовує і реставрує храми, а по-друге – захищає «руську землю» від ворогів святого хреста – турків і татар, іншими словами, оберігає їхній «спадок».

Саме через ідею про охорону Києва і оборону землі Рюриковичів козаки могли вважатися причетними до «києво-руської спадщини», власником якої свого часу було проголошено московських царів. Козацькі правителі, хоч і не мали прямих підстав вважатися однією з паростей Рюриковичів, однак разом з усім населенням «козацької Отчизни», як було показано вище, могли прямо виводити своє походження від мешканців князівської держави. Очевидно, уявлення про спадкоємність з'являлися на тій підставі, що межі Війська Запорозького і території давніх руських князів збігалися. Козаки, відтак, могли вважатися захисниками «Отчизни» та історичної «спадщини» московського царя, водночас уважаючи її (територію, героїв та реліквії минулого) «своєю».

Подібним чином формувалось уявлення представників козацтва про Київ як древню святиню, що потребує їх опіки та охорони. Ще в оборонному універсалі Б.Хмельницького (1652 р.) визначено, що гетьман

⁴³ Гравюра Л.Тарасевича «Хрещення Христа».

⁴⁴ Гравюра І.Щирського у посвяті Л.Крщоновича до книжки «Киот среброкованный»; його ж гравюра на тезі І.Обидовського; гравюра І.Мигури на тезі в честь гетьмана І.Мазепи 1706 р.

⁴⁵ Огляд історіографії див.: *Plochy S. The Two Russians of Teofan Prokopovyc // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. A cura di, Giovanna Siedina. – Alessandria, 2004. – P.333–366.*

⁴⁶ Зображення апостола на київських пагорбах із хрестом – ілюстрація відомого пророцтва апостола Андрія про Божу благодать, яка засяє над цим містом, – у XVII ст. було вельми популярним, однак у даному випадку привертає увагу модифікація сюжету: апостол ставить не хрест, а гетьманський герб, відповідно, пророкуючи благодать Києву і покровительство на небесах – гетьманові І.Мазепі. Фрагмент цієї гравюри нещодавно опубліковано: *Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003 (тут її названо «Хрещення Христа»)*. Принагідно висловлюю вдячність Т.Лютій, яка звернула мою увагу на цю гравюру.

⁴⁷ Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог-альбом. – К., 2006. – №413.

«місто наше столечное і церкви божії при вірі нашої православної християнської вцале зоставали, виш менованое місто Киев беремо под оборону нашу і тот універсал наш для вшелякое обори оному даємо»⁴⁸.

І хоч згодом, у 1654 р., той самий гетьман проголосив у Переяславі, що Київ («місто наше») – історична власність московського царя, козацька «місія» від того моменту не змінюється. Недарма після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. (в якому йшлося про передачу Києва Речі Посполитій), у Глухівських статтях 1669 р. між козаками і царем окремо оговорювалося питання про хід подальших переговорів стосовно Києва⁴⁹. Після ради у Глухові посланці гетьмана Д.Многогрішного заявили у Москві:

«В немалой смуте гетман и все Войско Запорожское застаеть, что ваше царское пресветлое величество Киевъ, stolный город царствующий прежде времен, [...] тепер [...] изново отдати и уступити изволили [і через це] слухъ везде былъ, въ немалой смутѣ вся Украина пребываетъ, и Войско Запорожское почало о томъ усумнѣватися и скорбити»⁵⁰.

А вже наступний гетьман – І.Самойлович – у листі до царя 1684 р. з приводу підготовки умов «Вічного миру» писав:

«Докладываем здесь явственно что к целости прародительской Вашей монаршеской державе Малой Росии и к соблюдению Войска Запорожского належит Киев из старовечности, подлинно из своего начала есть stolной малоросийской город, есть гнездом християнского грекоросийского благочестия»⁵¹.

Як бачимо, Київ у сприйнятті гетьмана є царською отчиною і гніздом православ'я, але у «співволодінні» з Військом Запорозьким, що оберігає його «из старовечности», і попри перебування гетьманського двору в Глухові чи Батурині саме за Києвом визнається статус «стольного» міста. Відповідно, доходимо висновку, що територія і функція її охорони в лояльній щодо Москви версії козацької ідеології виступала зв'язковою ланкою між козаками та давньоруським минулим.

Тлумачення цього зв'язку не повинно було суперечити праву московських царів на «києво-руську спадщину». Як відомо, після січня 1654 р. всі гетьмани та їх оточення у листуванні з московським двором раз у раз вживали стандартні звороти про царя як спадкового володаря Малої Русі⁵². Визнаючи його таким, представники козацтва могли при цьому прямо

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... – №178. – С.265.

⁴⁹ Насамперед йшлося про участь козацьких посланців у переговорах із послами Речі Посполитої (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.465).

⁵⁰ Універсали українських гетьманів... – С.486.

⁵¹ РГАДА. – Ф.79. – Оп.1. – Кн.219 (1684 г.). – Л.10.

⁵² Стандартність в уживанні цієї риторики на конкретних прикладах продемонстровано у: Когут З.Е. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія... – С.231.

називати себе «охоронцями» території давніх Рюриковичів. У даному випадку доцільно згадати про подарунок, піднесений московським царям Івану та Петру Олексійовичам у 1691 р. дітьми козацької старшини (І.Обидовський, А. та Я. Лизогуби) – вихованцями Києво-Могилянської академії, які прибули у Москву з префектом С.Озерським⁵³. Царственим особам було вручено ґравіровані академічні тези з філософії та богослов'я Івана Обидовського – небожа гетьмана І.Мазепи. На зображенні, виконаному І.Щирським⁵⁴, показано історичних предків Івана й Петра та ідею їх двовладдя (доведену через демонстрацію співправління грецьких імператорів Василя і Константина, Аркадія і Гонорія з написом: «Аркадий и Гонорий црствова въдинѣ Василий и Константинъ: а Иоанъ и Петръ ннѣ») ⁵⁵. Загалом у такий спосіб доносила-ся ідея про володіння московськими царями «києво-руською спадщиною», адже у центрі ґравюри, крім зображень співправителів, бачимо київські пагорби з давніми святинями та храмами, над котрими височіє царський двоголовий орел, у серці якого – медальйон із зображенням Володимира, а на крилах – клейма з іменами нащадків рівноапостольного князя (Ярослава, Ізяслава й Святослава, Всеволода і його сина Мономаха та ін.). Орла з небес, відповідно, патронують святі (серед них – Борис і Гліб) і Божественна Трійця. Основний сенс двоголового орла над Києвом виражався у написаній навколо зображення князя Володимира фразі: «Яко орѣль покры гнѣздо свое и на птѣнцы своя вождѣлъ, простѣрь крылѣ свои прїят ихъ и поятъ ихъ на раму свою с равноаплный ве. кн. самодѣржіцъ Владимиръ». Ці ідеї – метафора царської протекції з часів Переяслава. У вміщеному під ґравюрою тексті І.Обидовського читаємо, що Київ є спадком московських царів – «сѣго Владимирского гнѣзда яко приходный птенць». Утім, ґравюра «розповідає» не лише про історичних власників Києва і «гніздо» їх спадкоємців. Під

⁵³ Це посольство клопоталося про милостину і підтвердження маєткових прав навчального закладу (ширше див.: *Мухин Н.* Києво-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С.111–112; *Голубев С.* История Киевской духовной академии. – Вып.1: Период домогилянский. – К., 1886. – С.17–18). Утім, результатів воно не мало, тож уже за три роки довелося відправляти до Москви чергових посланців.

⁵⁴ Про цю ґравюру, відому як «теза Обидовського», можемо знайти окремі спорадичні згадки загального характеру: *Степовик Д.* Українська графіка XVI–XVIII ст. – К., 1982. – С.292; *Хижняк З.* Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. – С.399. Найдетальніший її опис див.: *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских гравюров XVI–XIX вв. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1888. – С.1523–1532. Узагалі спершу ґравюра призначалась як панегірик не лише двом царям, але й царівні Софії, що «видає» запис: «Бгъ пръ неба и зъмли единый во Троици бгволят въ троиственной црствующиих двоици», а також зображення святих Варвари і Катерини, вірогідних патронів Софії (Іоанн Богослов та Юстин Філософ призначалися для царів Івана та Петра Олексійовичів відповідно). Крім того, Д.Ровинський вказував на подібність ґравюри, опис якої фігурував у т.зв. «справі Шахлового» (по суті – політичний розправ з прихильниками скинутої Софії) і припускав, що з часом ґравюра була перероблена: Софію затерли, а під зображенням додали текст І.Обидовського, і, таким чином, з'явилися академічні тези. Однак ця гіпотеза не пояснює, як могли бути «доклеєні» самі тези з богослов'я та філософії?

⁵⁵ Тут і далі цитування – за примірником академічних тез, що зберігається у відділі естампів Російської національної бібліотеки. Принагідно висловлюю вдячність Д.Боднарчуку та О.Тарасову за допомогу у відшуканні цього екземпляра. Є інформація про ще один примірник ґравюри, що зберігається в Єрусалимі (в монастирі Св. Сави): *Алфёрова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С.24–25. На жаль, нічого невідомо про причини виготовлення другого екземпляра. Можливо, це і є першопочатковий варіант ґравюри, призначений для Софії, Івана й Петра Олексійовичів. Для подальших досліджень було б важливо порівняти обидва примірники.

київськими пагорбами, з одного боку, бачимо зображення засідання переговорної комісії з участю козацьких старшин, а з іншого – облогу турками Чигирин і козаків, які разом із московськими ратними людьми нападають на ворога⁵⁶. Обидва сюжети прямо стосуються Києва. Перший пов'язаний із переговорами між Річчю Посполитою та Росією щодо належності міста, остаточно вирішеної шляхом укладення «Вічного миру» 1686 р. (на хід подій, як відомо, намагався активно впливати гетьман І.Самойлович)⁵⁷. Другий сюжет – Чигиринські кампанії 1677–1678 рр., в яких брав участь згаданий козацький правитель. В обох випадках діяльну роль відіграють козаки, зрештою, з їх участю вирішується доля «київського спадку». Як бачимо, «смирннопослушнійший столник и ничтожнїйший слуга Іоанн Обѣдовскїй» теж може вважатися причетним до «києво-руської спадщини» московського царя, але як «охоронець/оборонець» давньої території Рюриковичів. У цьому і полягає специфіка руського історичного дискурсу в козацькій ідеології.

Загалом протягом другої половини XVII ст. не було створено якогось історичного нарративу, в якому б визначався зв'язок козацтва з киево-руською історією та її героями. Протягом цілого століття козаки взагалі не мали тексту, що оповідав би їх історію «від давніх часів», а в історичних творах київських церковних авторів козацька історія починалась лише з опису подій XVI ст.⁵⁸ Відсутність викладу про давніх козацьких предків і їх «славні діяння» ставила під сумнів «шляхетські претензії» старшини. Як відомо, на той час уявлення про «шляхетність» народу насамперед засновувалися на апелюванні до «достойних» і «славних» історичних предків, що належало до усталених топосів пізньоренесансного історієписання⁵⁹. Якщо шляхтич Речі Посполитої міг апелювати до своїх давніх предків – «сарматів», то козакам, які бачили себе «новою шляхтою», треба було ще пошукати собі подібних серед славетних народів минулого. Відтак, щоби бодай якимось заповнити брак свідчень про давні звитязства «козацької нації», а також потішити самоповагу «козацької шляхти»⁶⁰, панегіристи та іравери часів І.Самойловича й І.Мазепи покликалися до киево-руської історії.

Утім, Полтавська катастрофа 1709 р. спровокувала появу козацького історичного нарративу і, зокрема, винайдення версії про їхніх «справжніх» предків. Найперший його варіант читаємо у преамбулі «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» П.Орлика, де козаки проголошуються нащадками не давнього народу руського, а ще давнішого – хозарського. Його історія не має зв'язків із киево-руською, адже предки козаків

⁵⁶ Детальніше про ці зображення з участю козаків див.: *Ровинский Д.* Подробный словарь... – С.1524–1525.

⁵⁷ Див.: *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008.

⁵⁸ Доречно згадати «Хроніку» Феодосія Софоновича, де запорозьке козацтво починає згадуватися від сюжету про І.Підкову (тобто, місце його в історії сягає не глибше останньої чверті XVI ст.), а також три видання «Синописиса».

⁵⁹ *Броджі-Беркофф Дж.* Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К., 2005. – С.422–423.

⁶⁰ Про шляхетські цінності у середовищі козацтва див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. 2-ге вид., перероб. та розшир. – К., 2005. – С.440–444.

охрестилися не за князя Володимира, як того слід було б очікувати, але за неназваного на ім'я хозарського кагана. Подальша історія – це період втрати свободи за польських королів і постійна боротьба козаків за загублені «права та вольності», яка і є основним сенсом козацького історичного нарративу, доведеного до часів І.Мазепи.

«Віднайдення» історичних предків дозволяло продемонструвати окремішність козаків і підвладної їм території як «політичної нації». Оскільки ж після 1709 р. ішлося про незалежність від Росії, то виведення «початків історії» від хозар дозволяло оминати киево-руський період та його героїв, чийми спадкоємцями тепер уважалися московські самодержці. Більше того, у прагненні якнайдалі відгородитися від Росії, уводився мотив про прямий зв'язок козацтва з Константинополем – через акт прийняття православної віри, «якою яко раз народ валечный козацкий, за владѣнія еще каганов казарских от столицы апостольской Константинопольской просвѣщенный зостал»⁶¹.

Політичний підтекст цієї версії козацької історії видається цілком очевидним. Якщо чверть століття тому автор «Синописа» знаходив зв'язок Малої Русі з Росією в ідеях одновірності, єдиної династії та спільних історичних предків, то в тексті «Пактів і Конституції...» всі вони переіменуються ідеєю «хозарських предків»: козаки походять від інших давніх народів, ніж московити, їхні правителі були іншими, а віру, хоч і єдину православну, вони прийняли раніше. Відповідно, не маючи нічого спільного з предками російських монархів⁶², козаки-хозари не повинні їм і підкорятися.

У текстах козацьких літописів С.Величка та Г.Грабянки «хозарська історія» козацтва буде суттєво доповнена іменами, подіями, датами. Поза тим, «козацька шляхта» нарешті отримала свою історію і могла потішитися читанням про своїх давніх предків, а відтак – і «забути» про киево-руську історію, її героїв та місію з охорони «царського гнізда» у Києві.

Підсумовуючи, можна констатувати, що активно здійснене у першій половині – середині XVII ст. «пригадування» давньоруського минулого київськими церковними авторами не пройшло непоміченим у середовищі козацтва. Гетьмани, починаючи від Переяслава, раз у раз нагадували московським Романовим про їхню київську «отчину» від Рюриковичів. За таких історичних власників у тогочасному дискурсі козаки могли вважатися або спадкоємцями давнього «народу руського і роксоланського» (як, зокрема, у панегіриках П.Орлика), або охоронцями теренів колишніх князів, насамперед Києва, як це бачимо з ідей та графіки часів гетьмана І.Мазепи. Якщо цар володів Києвом за династичним правом, то козаки виступали в ролі

⁶¹ Цит. за списком конституції XVIII ст.: РГАДА. – Ф.13. – Оп.1. – Д.9. – Л.5–5 об. Список опубліковано у додатку до статті О.Пріцака: *Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge, Mass., 2000. – P.471–497.* Нещодавно повторно опубліковано О.Алфьоровим у виданні «Договори і постанови...» (К., 2010). Упорядник, на жаль, не згадав про публікацію О.Пріцака.

⁶² *Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past and Future. Introduction // The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731) // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.6. – Cambridge, Mass., 1988. – P.XIX; Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, Mass., 2006. – P.339.*

охоронців «святих історичних місць» як його піддані. З іншого боку, козацькі автори зверталися до киево-руської історії та князівської традиції за умов відсутності власного історичного нарративу й, відповідно, щоби компенсувати брак свідчень про давні звитяжества «народу шляхетського». Через це киево-руські герої активно «експлуатовалися» у славослів'ях на честь І.Мазепи як захисника давньоруської «спадщини» від ворогів святого хреста – турків і татар. Разом із конструюванням на початку XVIII ст. нарративу козацької історії з хозарськими предками киево-руське минуле поступово зникає з козацького дискурсу.

Kyiv Rus' history enabled Cossack elite to trace connections between the Zaporozhian Host and Moscow tsar, which was chosen to be its new protector. After the treaty of Pereiaslav, the Cossacks tried to find their own attachment to the "Kyivan heritage", its heroes and generally to the Old Rus' history. However, despite the efforts by the panegyrists of the hetmans I.Samoilovych and I.Mazepa to exploit the heroes of the Old Rus' history, in the beginning of the 18th century, the authors of the first Cossack historical narratives absolutely ignored them.

